

TVOŘENÍ FILOSOFICKÉ ANTROPOLOGIE

Vladimír LOKAJÍČEK,

Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav JEP v Hradci Králové

V této úvaze hodlám pojednat jednak o některých obecných problémech týkajících se vytváření antropologie v moderní filosofii, jednak o vztahu této oblasti k medicíně vůbec a vojenskému zdravotnictví zvláště.

Za antropologické byly vždy označovány obory, které se nějakým způsobem zabývaly studiem člověka nebo lidstva. Oblasti antropologie jsou členěny velmi různě, např. takto: jako prvá je jmenována biologická antropologie, pojednávající o zvláštnosti ras a etnických skupin. Za druhou oblast je považována teologická antropologie, vysvětlující vztah člověka k bohu. Třetí oblast je charakterizována jako filosofická antropologie (Der Grosse Herder, heslo Antropologie).

Geneze filosofické antropologie je velmi složitá a je různě interpretována. Někteří filosofové považují ty filosofie, které řeší antropologickou problematiku jako svou základní, za pokračování tzv. platónského směru či větve ve vývoji filosofie (viz např. A. Schaff, *Filosofie člověka*, vyd. Bratislava 1964, str. 21). Jindy je označován za předchůdce moderní antropologie německý filosof Martin Heidegger. Většina filosofů se však shoduje na tom, že základ filosofické antropologie byl dán v r. 1926 spisem německého filosofa Maxe Schellera, „*Die Stellung des Menschen im Kosmos*“. Antropologie vytyčuje jako základní a nejpodstatnější problém filosofie řešení polarity člověk — svět. Protože hranice ani předmět filosofické antropologie nenacházíme nikde určené ex definitione, pokusím se alespoň výčtem problémů tuto oblast charakterizovat. S určitou nepřesností by bylo možno vymezit dva okruhy otázek, z nichž první by bylo možno považovat za oblast jakési „velké“, „sociální“ či světové antropologie, druhý za antropologii individuálního člověka. K prvnímu okruhu patří např. problémy smyslu historie lidstva a cílů jeho budoucích perspektiv, někdy lapidárně formulované jako otázka, co člověk je, odkud přichází a kam směřuje. Mohou sem být zařazeny rovněž otázky vztahu člověka k populacím jiných planet či otázky kultivace či dekulivace člověka v průběhu budoucích epoch, jejichž nejbližší období nazýváme vědeckotechnickou revolucí apod. K druhému okruhu patří např. problémy, co je štěstí, jaký je smysl života a čím se tento smysl naplňuje, vztah alienace, jeho různé formy narůstání a překonávání, vznik starostí člověka, rozvíjení jeho soukromí a osobní svobody atd. Tyto oblasti problémů jsou nikoli náhodně velmi intenzivně rozvíjeny právě v dnešní době řadou filosofů, zvl. např. existencialismem,

avšak i náboženskými filosofiemi a moderními formami marxismu, které vznikají překonáním jeho stalinského vývojového období.

Antropologické problémy v marxismu mají svou velmi složitou historii. Zakladatel této teorie Karel Marx věnoval filosofickým problémům člověka značnou pozornost a zvláště jeho pojetí odcizení je do dnešní doby různými filosofickými školami považováno za nepřekonané. Také jeho názory na budoucí společnost jsou prostoupeny antropologickými aspekty, neboť komunistickou společností chápe především jako společnost vysoce humanistickou. Marxovi pokračovatelé však na jedné straně filosofii stále více ontologizovali, na druhé straně její sociální prvky redukovali na oblast taktiky a strategie třídního boje proletariátu. Vyvrcholením této jednostrannosti je stalinská epocha stagnace filosofie. Po určitém oživení způsobeném 20. sjezdem KSSS a postupným uvolněním názorové svobody, nastává mezi předními marxistickými filosofi spor o to, zda je nutno marxismus rozšířit o oblast filosofické antropologie či zda renesance autentického marxismu přinese s sebou automaticky rozvoj antropologických idejí jako integrální stránky všech základních marxistických tézí. Zároveň vznikají první významné práce marxistické antropologie, které vzbudily pozornost světové filosofické veřejnosti. Tím se konstituuje marxistická filosofická antropologie a postupně se snižuje předstih, který v tomto směru měly existencialistické filosofie. Marxistická filosofie má reálnou možnost vytvořit velmi nosnou antropologickou teorii, neboť použití základních metod Marxovy spekulace, jako je např. metoda analýzy konkrétní totality či analýza vzájemné determinace materiální a ideální sféry lidského života, k tomu vytváří vhodný předpoklad.

Po překonaném období, ve kterém marxistická filosofie byla jako státní doktrína oktrojována přírodním vědám jako jejich obecná metoda, nastává u nás u mnoha přírodovědců příklon k pozitivistickému vztahu k filosofii. Vytvoření takového přístupu má svoji reálnou determinaci, ačkoli mnohdy se zapomíná na to, že vedle oficiálního tlaku na přírodovědce a spolu s ním existovala vlastní spontaneita přírodovědních pracovníků v přebírání stalinské filosofie jako „nejvědeckější“ metody toho kterého oboru. Dnes bude velmi těžké soudit, kteří z přírodovědců propadali omylu „krátkého spojování“ marxismu a vlastního oboru bona fide a kteří tak činili z konjunkturních důvodů. Jisté však je, že dnešní rozšířený pozitivistický odmítání filosofické teorie jako pro přírodovědce

nepotřebné za extrémním a tudíž nepravdivým názorem má své pozitivní jádro. Spočívá v tom, že vědci nebudou přijímat již žádnou obecnou teorii bez výhrad, nýbrž vždy se zdravou skepsí a vždy odmítnou jakékoli poměřování svých poznatků s filosofickými a jejich korigování na základě ideologického kritéria.

Pro filosofickou antropologii nastává však právě v tomto vztahu a se zřetelem k této situaci velmi těžké postavení. Jak obsah, tak forma kladení a řešení antropologických otázek velmi ostře kontrastují s myšlenkovými postupy přírodních věd. Přírodní vědy, medicínské nevyjímaje, nastoupily v současné době do epochy pregnantní kvantifikace, řada postupů je formalizována až po vytvoření algoritmů a jejich automatické realizování na počítačích strojích. Naproti tomu filosofická antropologie klade a řeší otázky způsobem, který se může zdát konfušní a vágní; vytyčení problémů je mnohohlasné a nemožnost exaktní verifikace hypotetických odpovědí může vyvolat u přírodovědců averzi. Současná atmosféra vyvolaná negací stalinické ideologie k vytváření takového vztahu značně přispívá. Avšak volit postup, který by přírodovědecky vzdělaným lidem vnucoval určitou metodu, náplň pojmů či způsob myšlenkových postupů, který by je „vychovával“ v určité ideologii, mentoroval a poučoval, znamenalo by hiatus a diskrepanci mezi těmito specificky diferentsními oblastmi lidského vědění ještě zvětšovat.

Můj úkol je podstatně lehčí, protože medicínské vědy se nevymykají z věd o člověku, jsou tedy také sui generis antropologií. I když nelze setřít specifiku medicínské metody, která má těžiště v indukci, značně bezprostřední verifikaci svých poznatků pomocí experimentu či terapeutických zásahů a zmatematizování těchto myšlenkových postupů, zůstává skutečností, že medicína byla vždy také humanitní disciplínou. O tom svědčí vytvoření některých spojovacích oblastí, jako je např. sociální lékařství, sociologie zdravotnictví a zvláště lékařské deontologie. Není nahodilým jevem intimní vztah lékařů k filosofii a zvláště k sociálním filosofickým problémům, stejně jako jejich vztah k nejhumánnější činnosti, k umění. Vyplývá z určité, blíže velmi těžko definovatelné afinity duševních pochodů v těchto oblastech. Především však je determinován příbuzností stránek zkoumaného objektu samotného, kterým je člověk. Proto zaujímám k současnému pozitivistickému odklonu lékařů od filosofie velmi optimistické stanovisko, předpokládá, že již dnes vznikající úsilí samotných lékařů o řešení obecných problémů obě oblasti sblíží a překlenu řadou spojovacích mostů. Přispěje k tomu i neortodoxní a skutečně marxistické úsilí našich filosofů, oproštěné od interpretace partikulárních politických zájmů, která byla vydávána za hlavní jejich úkol.

* * *

Nejjednodušší postup v řešení druhého vytyčeného problému, totiž vztahu filosofické antropologie, medicíny a vojenského zdravotnictví, by spočíval ve vytvoření jakéhosi logického součinu, jímž by vznikla oblast průniku těchto tří oblastí. Tento přístup by však byl zároveň značně formální a neodhaloval by podstatu tohoto vztahu. Pokusím se o poněkud jiný způsob, totiž o charakteristiku jednotlivých problémů v jejich vícestránkovosti a tudíž mnohorozměrnosti a nutnosti interdisciplinárního řešení.

Domnívám se, že nikoli celá filosofická antropologie (dá-li se o celkovosti tak neohraničeného a heterogenního myšlenkového útvaru vůbec hovořit) bude mít vztah k medicínským vědám. Budou to zřejmě především problémy lidského individua, tedy oblast problémů antropologie, kterou jsem odlišil od „velké“ antropologie.

Nejzřejmější je vztah medicíny a pojmů filosofické antropologie, které charakterizují určitou nenormálnost, vybočení z pravidelnosti a mimořádnost situace či vztahů, v nichž se jednotlivci ocitá. Jsou to jakési limitní situace, které vyvolávají inadekvátní reakce, které se ve své situaci přibližují vybočení z normy, tedy k patologickému stavu. Místo řady statisticky zpracovaných případů je možno uvést daleko markantnější básnický obraz Franze Kafky z některé z jeho prací. Kafka, nazývaný též spisovatelem odcizení, činí ve svých dílech právě tuto hranici mezi normou a nenormálním stavem velmi labilní, neurčitou a dokonce objektivně neexistující. Jeho hrdinové jednají pod tlakem odcizených jim institucí na základě iracionálních pohnutek, avšak determinace těchto pohnutek ze strany institucí je stejně tak zbařená racionálností. Např. geometr K, hlavní postava románu Zámek, kdyby byl pozorován odděleně od aktivity, kterou vykonává instituce „Zámek“, musel by být prohlášen za paranoika, trpícího představou o všeprostupujících receptorech této instituce, stejně jako o jejím vlivu, o možném zasahování do osudu jednotlivce, rozhodování o důležitých existenčních krocích apod. Avšak Kafka podává hrůzný předobraz zinstitutionalizované společnosti, ve které lidé vytvářejí instituce a stávají se jejich vazaly, aniž mají vůbec jakoukoli představu o jejich mechanismu, mašinérii a fungování. Vztah antropologie a medicíny je zde zřejmý. Takový typ vysoce odcizené společnosti musí nutně vyvolávat davovou neurózu, depresivní stavy, retardaci osobnosti a její regres až na úroveň biologické bytosti. Není pochyby o tom, že ne celá medicína musí být zainteresována na těchto problémech. Hranice zájmu bude ležet tam, kde se některé obory blíží k mezi čistě somatického chápání člověka, překračují ji a musí jej nahlížet jako psycho-somatický celek. V těchto polohách nutně přistupuje i hledisko sociální, které „znečišťuje“ medicínu a vtahuje do ní sociálněvědní problémy. Vedle románového příkladu, který jsem uvedl a jenž se může zdát

příliš fantastický, by mohl být uveden i reálný případ určitých období ve vývoji společnosti, ve kterých dochází např. k narůstání nervových a psychických chorob, nemocí oběhových majících příčinu v životních stressech apod. Je zřejmé, že lékař analyzující etiologii těchto chorob nemůže abstrahovat od jejich masového výskytu a tudíž od jejich determinace. Zatímco u somatických onemocnění bývá zpravidla podmíněnost bezprostřednější, kauzalita mechaničtější (i když se pohybuje v rovině biologického pohybu), noxa vystupuje ve vztahu k nemoci jako monokauzální nexus, u zmíněných chorob je determinace velmi složitá. Vzhledem k tomu, že se zde pohybujeme na rozhraní normy a nenormálního stavu, musí být při analýze využity a použity jak pojmy medicínské (jejichž pomocí analyzujeme nenormální stav, tj. nemoc), tak pojmy, jichž pomocí je analyzována norma a mezi které patří rovněž kategoriální oblast filosofické antropologie. Tak např. trvalé ochuzování soukromých vztahů, vazeb k soukromému prostředí, analyzované jako sociologicko-antropologický problém ontogenetického vývoje v naší společnosti přerůstá v stav deprivace a posléze v neurotické stavy, tedy již problémy medicínské. Na tomto problému je velmi dobře patrná rovněž interdisciplinárnost jeho analýzy, neboť problém deprivace musí být předmětem sociálně psychologické, eventuálně pedagogické analýzy, zatímco charakteristika kategorie soukromí není záležitostí pouhé antropologické charakteristiky, nýbrž podléhá rovněž sociologickému, ale i právnímu rozboru. V době jednostranně ideologicky pojeté marxistické filosofie byla popřena a redukována i tato interdisciplinárnost, protože simplifikace filosofie na několik rysů dialektiky, faktický zánik sociologie a nahrazení všech oblastí psychologie pavlovským nervismem ani neumožňovaly interdisciplinární vytyčení problematiky.

Domnívám se, že tento interdisciplinární přístup k polaritě zdraví a nemoci, akcentující filosoficko-antropologickou problematiku, vystoupí do popředí zvláště v nastupujícím období vědecké a technické revoluce. Tuto svoji domněnku opírám o předpovědi futurologů, které naznačují strukturu a dynamiku budoucí společnosti. (Předpovědi některých futurologických týmů jsou velmi přesné, např. francouzští vědci vypracovali perspektivní plán distribuce do r. 1995.) S velmi rychle rostoucími tempy bude souviset i zrychlení některých osudových existenčních činů člověka. Předpokládá se např., že člověk s průměrnou kvalifikací bude měnit až třikrát za život svoji profesi. Jakýmsi rudimentem tohoto jevu je případ, jehož jsme již nyní svědky, totiž přesun pracovníků z důlních těžebných úseků energetiky do jiných odvětví či přesun (u nás prozatím vzhledem ke světovým trendům pomalý) pracovníků z průmyslu a zemědělství do terciálního sektoru služeb. Tyto fatální zlomy v lidském životě zřejmě nezůstanou bez následků, nýbrž budou mít svůj odraz

v určitých atypických a anomálních reakcích psycho-somatických. Je prozatím těžké předpokládat, jak se bude měnit adaptabilita člověka k nové profesi. Profesionální mobilita bude mít však jako průvodní jev teritoriální přesuny a zanechá nepochybně vliv na etnografických rysech společenských skupin. Je např. zřejmé, že „vykořenění“ člověka z určitých podmínek, ochuzení jeho života v tom prostředí, které se nazývá domovem, může vést ke stressovým stavům. Všechny tyto parametry se budou zpětně odrážet a projevovat i v oblastech, které nutně musí zajímat i medicínu. Proto také ve výzkumných týmech futurologů jsou zastoupeni lékaři a jejich myšlenkové úvahy musí vycházet rovněž z kategorií antropologie.

* * *

Nežli přejdu k charakteristice návaznosti některých stránek antropologie a vojenského zdravotnictví, musím věnovat pozornost vztahu antropologie a problémů či teorie o armádě. K analýze armády je možno zaujmout v podstatě dva typy postojů. První se pohybuje v rámci platných norem, interpretuje a explikuje je, aniž je přehodnocoval, kritizoval, pochyboval o jejich správnosti apod. Takový přístup můžeme nazvat normativistickým. Naproti tomu filosofie jako neustálé tážení a racionální skepse přímo nutí analyzovat armádu jako celek i její jednotlivé stránky a vnitřní vztahy uvést do souvislostí širších, odhalovat, jak se vnější vztahy a jejich dynamika transformují do vnitřních „intramurálních“ vztahů v armádě a jaký je jejich vývoj. Také filosofická antropologie se musí účastnit této roviny analýzy a použít stejné metody. Z velkých problémů perspektiv lidstva je nutno rovněž řešit důležitý problém vlivu hrozby války na budoucnost lidstva. Z něho vyplývá řada dalších otázek, jako např. výchova lidstva k antimilitarismu, odstraňování potenciálních příčin válek tkvících ve zvláštnostech ras, národů a národností, problém uplatnění násilí v budoucích epochách apod. Mnoho velkých filosofů dvacátého století se těmito problémy již zabývalo a každý velký antropologický systém se jich tak či onak dotýká (1).

Velmi zajímavý je však i druhý okruh problémů vážících se k individuálnímu člověku a jeho vztahu k armádě či vztahům v armádě. Jako klíčový problém zde vystupuje *alienace* individua v armádním systému. Marx chápe odcizení jako takovou konstelaci vztahů, do kterých je člověk začleněn a které způsobují, že jeho činnost nevyplývá z jeho svobodné vůle a výsledky této činnosti jsou mu cizí, stávají se mu nesrozumitelnými a obracejí se proti němu. Takový vztah nastává v podstatě ve třech oblastech lidské aktivity, a proto také odcizení je trojího typu: ekonomické (výrobní činnost), institucionální a ideologické. Analogické formy

1) R. Garaudy, *Perspektivy člověka*, str. 324, vyd. Praha 1965.

alienace se projevují rovněž v činnosti vojáka. Vojáková aktivita je prováděním rozkazu, tedy není projevem autonomní vůle, nýbrž je aktivitou heteronomní; voják je elementem velmi složitého mechanismu a každý jeho akt je pouze atomární složkou akce. Z hlediska vojáka-jedince je jeho čin nepochopitelný, konečně voják nemá ani příslušnou erudici, ani potřebné množství informací, aby si uvědomoval v plné šíři své bytí, podmínky své existence a svého konání. Jeho individuální sebeuvědomění je tedy většinou omezené v dimenzích teritoriálních, gnostických i jeho spontánní aktivity. V podmínkách vyspělé techniky je voják navíc pouze přívěskem velmi složitých strojů. Celá tato situace se musí subjektu jevit tím deformovanější, čím více bude civilní život rozvíjet individualitu, zvětšovat množství volného času, umožňovat cestování, zajišťovat individuum materiálně, ale také rozšiřovat demokracii jako diskusi a volbu optimálních alternativ pro určitého člověka. Z této skutečnosti vyplývá již dnes celá řada problémů, které v zájmu zachování a posilování naší armády musí být řešeny. Vojenský lékař jako jeden z vysokoškolsky nejvzdělanějších příslušníků štábů bude nucen i k této problematice zaujímat v každém konkrétním případě, ale i v obecnosti své stanovisko.

* * *

Povolání vojenského lékaře obsahuje v sobě in nuce základní rozpor oblasti činnosti vojenského zdravotnictví. Tento rozpor má svoji podstatnou stránku antropologickou. V umělecké, nicméně značně pregnantní formě ji vyjádřil Boris Pasternak ve svém románu Doktor Živago. Velmi stručně řečeno jde o kontrapozici dvou základních profesí, z nichž profese lékaře je svým posláním hluboce etická a její cíl je v posilování a uchování nehumánnějších hodnot — zdraví a lidského života. Naproti tomu posláním armád je ničení, destrukce a profese vojáka je k tomuto cíli zaměřena, formována a voják je k ní vycvičen. Živagovský problém je vlastně pro vojenského lékaře světónázorovou aporii, je jakousi hamletovskou otázkou, neboť v určitém okamžiku se musí rozhodnout mezi kontrárními alternativami: léčit a zachraňovat před smrtí nebo pomáhat při zabíjení? Avšak svým léčením a zachraňováním životů navrácí lidi k jejich bojové činnosti a tím zprostředkovává napomáhá destruktivní činnosti. Jeho povolání se tak dostává do bludného kruhu a slib, který složil jako lékař, se přeměnil ve fiktivní frázi, neboť jej váže zároveň vojenská přísaha se všemi z toho plynoucími důsledky.

Objektivní dialektika části a celku způsobuje, že zákony celku se svým způsobem projevují v každé strukturální části. Zákony vesmíru se koncentrují a projevují ve zvláštní podobě v každé jednotlivé monádě (Leibniz). Stejně tak základní antropologicko-etický problém vojenského zdravotnictví se projevuje v každé jeho

složce i dílčím aktu. Zatímco otázka je nastolena ve svém vlastním významu až v extrémním případě, tj. ve válce, její různé deriváty se projevují i v mírových podmínkách. V jiné podobě se např. objevuje jako rozpor v obsahu profesiogramu činnosti hlavního lékaře. Do dnešní doby diskutovaná a nevyřešená otázka, které povinnosti hlavního lékaře mají být převládající, je projevem generálního problému, zda tato profese je více profesí lékařskou či více vojenskou. Obecná odpověď řešící ji quasi-dialekticky ve smyslu vyváženosti obou stránek, může sice sloužit jako direktiva pro nadřízené velitelské složky, avšak v každém konkrétním případě se dostává do rozporu se skutečností, smyslem lékařovy činnosti a často i s jeho svědomím. Dialektika poslání a činu, svědomí a povinnosti se mění v zdánlivou rovnováhu stránek, aby posléze byla demaskována jako pseudodialektika utilitárního ospravedlnění buď vyváženosti obou stránek, či akcentování jedné nebo druhé. Filosofická antropologie pouze nastoluje tuto problematiku v celé její hloubce. Nemůže ji ani vyřešit, ani způsobit její překonání.

Další problémy filosofické antropologie, které mají vztah k vojenskému zdravotnictví, vznikají určitou konjunkcí antropologické problematiky medicínské a vojenské. Jestliže služba v armádě je svým způsobem vybočením z normálního života a vytváří řadu stressových situací, je zřejmé, že řada existenčních parametrů se bude pohybovat na rozhraní normy a anomálního stavu. Změněné existenční parametry posouvají do jiné polohy např. osobní svobodu u vojáka a pocit jejího omezování, aktivitu, která má heteronomní charakter, tj. je vykonávána nikoli na základě svobodné autonomní vůle, nýbrž jako provedení rozkazu, naplnění smyslu života, které voják nespátřuje ve výkonu služby, nýbrž je odsunuje až po její skončení. Ze sociálně psychologického a medicínskému hlediska vzniká v tomto období daleko větší množství frustrace a deprivace, schizoidních a stressových situací nežli u normální populace. O tom svědčí extrémní případ, totiž podstatně větší počet suicidálních pokusů i dokonaných sebevražd než u nevojenské populace. Prozatím se lékař setkával až s finálním stavem vzniklých deformací některých existenčních parametrů, tj. s neurotikem, psychotikem apod. Jestliže však dnes je medicína obohacena o obor hygieny duševního života, neobejde se vojenský lékař bez zkoumání determinace patologických stavů, nýbrž bude muset analyzovat velmi jemné, těžko uchopitelné a ještě tížeji odstranitelné jejich příčiny.

Obtížnost takového přístupu k výkonu funkce vojenského lékaře je zřejmá. Vyžaduje nejen dobrého lékaře, nýbrž i člověka, který se orientuje v interpersonálních vztazích, zná rozličné profesiogramy různých zaměstnání, je svým způsobem psychoanalytikem, ale je také zároveň osobností vysoce humánní. Že tento antropolo-

gický přístup k výkonu povolání vyžaduje rovněž velkou dávku osobní statečnosti, autority a prestiže normativně dané i získané, je zřejmé. Vojenský lékař nemůže ovšem tyto problémy řešit sám, nýbrž pouze ve spolupráci s humanisticky pochopenou politickou prací, neredukovanou na předkládání hesel a frází, ale také s plným pochopením intelektuálně vyspělého velitelského oboru.

Závěr

1. Vznikající oblast marxistické filosofické antropologie analyzuje obecné problémy lidského života, a to jak v celospolečenských rozměrech (jako např. otázka dalších perspektiv lidstva), tak individuálního života, jeho smyslu, štěstí, svobody, soukromí apod. V tom smyslu se jednak vrací k autentickému marxismu, jednak překonává dosavadní stagnaci filosofie.

2. Takto vzniklá oblast se začleňuje do interdisciplinární analýzy některých jevů, s těžištěm medicínskou problematikou v těsné návaznosti s ní. Jsou to zvláště stavy vznikající na hrani-

cích normálního stavu a stavů anomálních, stressové, deprivace, jevy apod.

3. Antropologická analýza má značný význam jako jeden z přístupů k teorii armády. Služba v armádě jako vybočení z každodennosti implikuje svou povahou deformaci některých základních existenčních parametrů, zvl. zvětšuje alienační vztahy, osobní omezení, naplnění smyslu života apod.

4. Vojenské zdravotnictví vzniká svéráznou konjunkcí medicíny a funkcí armády. Již základní rozpor činnosti vojenského lékaře, tj. jeho léčebná činnost v podmínkách destruktivních cílů armády, má antropologický charakter. Stejně tak řada stavů vojáka-jednotlivce vyžaduje společnou, antropologicko-medicínskou analýzu.

Literatura

1. Schaff, A.: Filozofia človeka, vyd. Bratislava, 1964.
2. Schaff, A.: Marxismus a ľudské individuum, vyd. Bratislava, 1966.
3. Garaudy, R.: Perspektivy člověka, NPL 1965.
4. Cvekl, J.: Sigmund Freud, vyd. 1965.
5. Richta A. a kol.: Civilizace na rozcestí, vyd. 1966.
6. Marxistická antropologie, Sborník materiálů z celostátního semináře, konaného 11. a 12. 5. 1965 v Lednici, vyd. Socialistická akademie.